

RECENZJE

MARCELI KOSMAN

UAM Poznań

Rec. T. KEMPA, KONFLIKTY WYZNANIOWE W WILNIE OD POCZĄTKU REFORMACJI DO KOŃCA XVII WIEKU

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika,
Toruń 2016, ss. 800

W okresie międzywojennym, kiedy w Wilnie istniał silny ośrodek kalwiński sięgający do tradycji przedrozbiorowej Jednoty Ewangelicko-Reformowanej, dawały o sobie znać polemiki wokół problemu swobód wyznaniowych i ich łamania w tym mieście przed wiekami, zwłaszcza w XVII stuleciu. Wystarczy sięgnąć do roczników „Ateneum Wileńskiego”, znakomitego czasopisma poświęconego dziejom Wielkiego Księstwa Litewskiego. W nowej rzeczywistości politycznej po 1945 r. jego ocalałe roczniki stanowiły cenne świadectwo dorobku historiografii polskiej z czasu odrodzonej państwowości w księgozbiorach badaczy, choć dla kontynuacji zawartej w nich tematyki nie było wówczas klimatu – przybyli z Kresów do ojczyzny w jej nowych granicach historycy z reguły podejmowali zadania związane z Ziemią Odzyskaną, ukazując ostrożnie – ze względów cenzuralnych obecność na nich ekspatriantów *zza Buga*¹. Licznym artykułom o tematyce polityczno-wyznaniowej towarzyszyły publikacje źródłowe, dotyczące niemal wyłącznie prawosławia. Przełom nastąpił po październiku 1956 r., kiedy pod patronatem Henryka Łowmiańskiego, niegdyś profesora Uniwersytetu Stefana Batorego powstał w Poznaniu kilkusobowy ale do-

¹ Zob. M. K o s m a n, *Z polsko-litewskiej przeszłości. Studia i szkice*. Warszawa 2012, s. 145-170 (rozdziały: *Dawni badacze w nowej rzeczywistości; Historyk Litwy i słowiańskiej Europy* (Henryk Ł o w m i a ń s k i); *Powrót do źródeł* (Juliusz B a r d a c h)).

borowy zespół badaczy Litwy historycznej a tematykę jej dziejów podjął w Warszawie Juliusz Bardach, który rozpoczynał przed 1939 r. swą przygodę z nauką na USB a po autorze wielotomowych *Początków Polski* przejął na wiele lat rolę pierwszej postaci w odrodzonej nad Wisłą, Wartą i Odrą lituanistyce historycznej. Znalazła ona swych animatorów już w dwu pokoleniach młodych badaczy w różnych ośrodkach na terenie całego kraju, pośród których niejeden może dziś deklorować się jako wilnianin z adopcji. Specjalne miejsce niemal od chwili swego powstania ze względu na pielęgnowanie nadwilejskich tradycji zajął Uniwersytet Mikołaja Kopernika, jako że w Toruniu znalazło trwałą przystań wielu wygnańców z Almae Matris Vilmensis. W tym klimacie kształtowały się zainteresowania niejednego przedstawiciela młodego pokolenia a **pośród nich** w ostatnim dwudziestoleciu znalazł się Tomasz Kempa, obecnie kierownik Zakładu Historii Europy Wschodniej w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK, który zajmuje trwałą pozycję wśród znawców stuleci XVI i XVII na wschodnich terytoriach Rzeczypospolitej a przede wszystkim ich dziejów kościelnych (katolicyzm, prawosławie, kalwinizm). Jest autorem cenionych w kraju i za granicą książek, w tym tłumaczonych na języki ukraiński i białoruski. Prezentowaną książkę poprzedzają: *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/25-1609) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej* (1997), *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) wojewoda wileński* (2000), *Dzieje rodu Ostrogskich* (2002) oraz *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku* (2007).

Wymienione rozprawy (a także towarzyszące im artykuły w liczbie przekraczającej setkę) ukazują mozaikę wyznaniową Rzeczypospolitej Obojga Narodów w dobie Reformacji i Kontrreformacji przede wszystkim na jej wschodnich obszarach. Ostatnia z wymienionych, licząca 624 strony, skrupulatnie omawia stan badań, zwłaszcza zasługi badaczy poprzednich pokoleń i znaczny postęp studiów nad tematyką w ostatnich dziesięcioleciach, zawiera też charakterystykę imponującej podstawy źródłowej. Autor odbył liczne wyjazdy krajowe i zagraniczne m. in. do archiwów Lwowa, Wilna, Mińska, Petersburga, Moskwy, Kijowa i Wiednia, poruszył m. in. zagadnienie tolerancji religijnej za Jagiellonów i Wazów w Wielkim Księstwie Litewskim, które

stało się przedmiotem zainteresowania licznych polskich badaczy, w tym wypowiedzi o charakterze polemicznym².

Od publikacji wspomnianego syntetycznego studium miała minąć kolejna dekada i oto otrzymaliśmy jeszcze obszerniejszą – bo liczącą 800 stron – rozprawę dotyczącą z pozoru znacznie węższego zakresu terytorialnego. Z pozoru – wszak w wieloetnicznym i wielowyznaniowym Wilnie, stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, skupiały się niczym w soczewce sprawy religii tej części Rzeczypospolitej. Zapoznałem się z nią ze szczególnym zainteresowaniem, jako że Autor w pierwszym zdaniu wstępu przypomniał moją rozprawkę sprzed lat niemal pięćdziesięciu pod identycznym tytułem:

„Potrzebę pogłębionych badań nad sytuacją wyznaniową w Wilnie w okresie rozwoju reformacji i kontrreformacji już kilka dekad temu zasygnalizował Marceł Kosman publikując artykuł na temat konfliktów wyznaniowych w tym mieście w XVI-XVII w.³ Od tego czasu powstał szereg mniejszych objętościowo publikacji naukowych odnoszących się do tumultów, jakie miały miejsce w Wilnie. W pierwszym rzędzie dotyczy to wydarzeń lat 1639 i 1640 rozpatrywanych zwykle przez badaczy jako pewien ciąg zdarzeń, który doprowadził do wydania dekretu o usunięciu zboru kalwińskiego z centrum stołecznego miasta, poza mury miejskie⁴. Inne wileńskie zamieszki na tle religijnym były wspomniane okazjonalnie, zwykle w pracach o ogólniejszym charakterze, omawiających stosunki wyznaniowe w całej Rzeczypospolitej” (s. 13).

Ambicją Autora stało się analityczno-syntetyczne ujęcie tematu, który w pełni na to zasługuje i z tego zadania Tomasz Kempa wywiązał się wzorowo. Realizował je w ciągu minionej dekady, o czym świadczy wykaz jego publikacji zamieszczony w imponującej bibliografii, obejm-

² Zob. M. K o s m a n, *Tolerancja wyznaniowa na Litwie do XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 18, 1973, s. 95-123; T. W a s i l e w s k i, *Tolerancja w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVII wieku*, ibidem, 19, 1974, s. 117-128; J. S e r e d y k a, *Z dziejów tolerancji religijnej na Litwie za panowania Zygmunta III*, „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1973, seria A, nr 10, s. 103-110.

³ M. K o s m a n, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie (schyłek XVI-XVII w.)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 79, 1972, zeszyt 1, s. 3-23. Niektóre wątki rozwinąłem w zacytowanej również przez toruńskiego badacza książce: *Protestanci i Kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.

⁴ Nowy zbor, przy ulicy Zawalnej, przetrwał do dziś (po drugiej wojnie światowej zamieniony w Związku Radzieckim na salę kinową), przez kilka stuleci jako centrum Jednoty kalwińskiej na ziemiach Litwy historycznej.

mującej niemal pięćdziesiąt stron (721-766). Spośród 32 pozycji znaczna część została ogłoszona po 2007 r., w którym ukazała się dysertacja habilitacyjna i dotyczy tematyki najnowszego dzieła. Znacznym ułatwieniem dla Autora było ukazanie się – nakładem Wydawnictwa Poznańskiego – już po oddaniu do druku rozprawy z 2007 r. podstawowego dla prezentowanego dzieła zbioru dokumentów do dziejów cechów wileńskich w gruntownej oprawie naukowej; *Akty cechów wileńskich 1497-1759* mają swoją historię: edycja z 1939 r. pozostała na etapie korekty ze względu na wybuch drugiej wojny światowej a po jej zakończeniu zachowały się w tej postaci nieliczne egzemplarze dostępne dla badaczy w kilku bibliotekach naukowych, czyli praktycznie niedostępne w szerszym obiegu. Jeden z nich znajdował się w bibliotece Seminarium Historycznego Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Przygotowania do publikacji tego dzieła fundamentalnego dzieła powstałego w okresie międzywojennym w grodzie nad Wilią podjął się Jan Jurkiewicz, który w ten sposób tchnął w nie nowe życie⁵.

Tomasz Kempa doskonale panuje nad tekstem, co jest ważne ze względu na jego rozmiary. Uwaga ta dotyczy zarówno konstrukcji wykładu, jak i precyzji wypowiedzi. Tekst główny poprzedza trzystonnicowy wykaz skrótów, obejmujący przede wszystkim edycje źródłowe oraz nazwy bibliotek zawierających materiały rękopiśmienne, krajowych (Warszawa, Kraków, Gdańsk, Kórnik, Poznań, Wrocław) i zagranicznych (Rzym, Sankt Petersburg, Kijów, Lwów, Wilno). Autor zadbał, a przecież wielu o tym zapomina, o zamieszczenie w następnej kolejności przejrzystego planu XVII-wiecznego Wilna z zaznaczeniem miasta *łacińskiego* i *ruskiego*, oraz kościołów katolickich, cerkwi, zborów, synagogi i cmentarzy. Towarzyszy mu wykaz 36 świątyń, cmentarzy innowierczych (żydowski, luteranski i kalwiński), informacja o ratuszu oraz lokalizacji Akademii Wileńskiej. Wszystko to ułatwia lekturę nie tylko czytelnikom spoglądającym na Wilno przedrozbiorowe z oddali ale również tym, którzy mają je w pamięci dzięki nieraz wielomiesięcznym pobytom naukowym. Wstęp (s. 13-31) wraz z 52 przypisami zawiera selektywną charakterystykę stanu badań oraz podstawy źródłowej wraz ze specyfiką materiałów XVII-wiecznych, zwłaszcza

⁵ *Akty cechów wileńskich 1495-1759*. Zebrał i przygotował do druku Henryk Łowmiański przy współudziale Marii Łowmiańskiej i Stanisława Kościalkowskiego. Przedmowa i skorowidz Jan Jurkiewicz, Poznań 2006. Zob. szersze omówienie: „Studia Źródłoznawcze”, t. 45, 2007, s. 129-130.

o charakterze polemicznym. Autor przypomina, że w owym czasie polemiki międzywyznaniowe w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego „niemal w całości odbywały się w języku polskim” (s. 31).

Rozprawa składa się z 11 rozdziałów. Pierwszy z nich zawiera charakterystykę *Wilna w przededniu Reformacji* (s. 33-62), obejmujący dwa stulecia ab urbe condita, czyli od czasów Giedymina do przenikania nad Wilię pierwszych nowinek religijnych. Bez wnikania w zbędne szczegóły Autor spojrzeniem z lotu ptaka ukazuje problem stołeczności oraz **jego rolę** jako ośrodka handlowego na skalę międzynarodową za panowania wspomnianego władcy i kolejnych dwóch pokoleń wielkich książąt, skład etniczny ludności (przy nikłym **początkowo udziale** Litwinów Rusini, Niemcy, osadnictwo tatarskie za rządów Witolda, przenikanie starozakonnych, choć na szerszą skalę dopiero od drugiej połowy XVI wieku), przełomowe znaczenie unii z Polską po 1385 r. (zmiany ustrojowe na wzór Krakowa), budownictwo, zwłaszcza sakralne. Zauważa, że pierwsze konflikty na tle wyznaniowym dały o sobie znać dopiero w przyszłości, zaś wiązały się ze specyfiką etniczną. Nie ogranicza się do zreferowania ustaleń poprzedników, ale polemizuje z niektórymi z nich, na przykład co do proporcji między głównymi grupami narodowymi (nie wydaje mu się prawdopodobna dwukrotna przewaga katolików nad prawosławnymi w okresie rozkwitu miasta przed wielkimi wojnami z połowy XVII wieku). W końcowej części rozdziału, ściśle nawiązującej do właściwego tematu rozprawy, na uwagę zasługuje refleksja dotycząca znaczenia katolików i prawosławnych w mieście: „Sytuacja zaczęła się zmieniać w drugiej połowie XVI w., gdy Cerkiew znalazła się w głębokim kryzysie, a obnażyły go: najpierw błyskawiczny rozwój reformacji, a następnie rozwijająca się na Litwie kontreformacja i wreszcie zawarcie unii brzeskiej. Okazało się wówczas, że nie tylko magnaci i szlachta ruska skłonni są porzucić wyznanie prawosławne, ale dotyczyło to także sporej części mieszczan...” (s. 62).

Kolejne dziewięć rozdziałów ma charakter chronologiczno-problemowy: II. *Początki i rozwój Reformacji w stołecznym mieście* (s. 63-96); III. *Początki Kontreformacji i działalność jezuitów w Wilnie. Wprowadzenie kalendarza gregoriańskiego oraz pierwsze tumulty* (s. 97-180); IV. *Wprowadzenie unii brzeskiej oraz tumulty z lat 1597-1599* (s. 181-242); V. *Rozstrzygnięcie konfliktu między zwolennikami a przeciwnikami unii w Wilnie* (s. 243-298); VI. *Dwie trudne dekady*

wileńskich różnowierców (1610 -1632). Tumult z 1611 r. Bractwo św. Ducha jako centrum prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim (s. 299-372); VII. Bezkrólowie 1632 r. Sytuacja wyznaniowa w Wilnie. Ataki na wileńskich luteranów oraz kalwińska katastrofa z lat 1639-1640 (s. 373-444); VIII. Okupacja moskiewska Wilna w latach 1655-1661 i jej skutki dla relacji międzykonfesyjnych w mieście (s. 445-472); IX. Unia i prawosławie w Wilnie po okupacji moskiewskiej. Tragedia kalwinistów wileńskich w 1682 r. (s. 473-524); X. Żydzi wileńscy i Tatarzy lukiscy w XVI-XVII w. Tumulty antyżydowskie (s. 525-579). Część analityczną zamyka dotyczący miejsca stolicy Wielkiego Księstwa w dziejach państwa polsko-litewskiego na jego mapie wyznaniowej rozdział XI: *Wielokonfesyjne Wilno w drugiej połowie XVII w. na tle innych miast Rzeczypospolitej. Testamenty Wilnian. Specyfika wileńskich cechów* (s. 579-624).

Autor sumiennie wykorzystał ustalenia poprzedników, a jest to spora literatura, z niektórymi polemizował opierając się na własnej interpretacji materiału źródłowego oraz przeprowadzonych kwerendach. Stworzył dzieło, które zajmie trwale miejsce w ścisłej czołówce historiografii dotyczącej badań nad dziejami wyznaniowymi Litwy przedrozbiorowej. Przy tym wykazał – co nie często spotykamy – budzącą uznanie eksperycję w zakresie wszystkich wyznań i religii w Wielkim Księstwie czasów jego związku państwowego z Koroną, oceny formułował ostrożnie, bez emocjonalnego zaangażowania, które charakteryzowało większość dawniejszych – również z nieodległej jeszcze przeszłości – badaczy. Wnioski końcowe zawarł w syntetycznym *Zakończeniu* (s. 625-635).

Rozpoczyna je przypomnieniem specyfiki Wilna, miasta różnych wierzeń i narodowości, w okresie przed oficjalną chrystianizacją Wielkiego Księstwa, kiedy: „Wzajemne współzycie nie było zakłócanie przez większe konflikty o podłożu wyznaniowym”. Podobna sytuacja trwała po 1387 r., choć atmosfera tolerancji stopniowo ustępowała miejsca konfrontacji. Ta zaczęła nasilać się od czasu pojawienia w mieście zborów ewangelickich, luterskiego i kalwińskiego oraz antytrynitarzkiego z jego krótkim żywotem, a w jeszcze większym stopniu po założeniu w 1569 r. kolegium jezuickiego i stworzenia w kilka lat później prowadzonej przez ten zakon Akademii. Autor ostrożnie uzasadnia rolę inspiratorów oraz wykonawców tumultów, które rozpoczęły się pod koniec XVI wieku (za czasów biskupa Jerzego

Radziwiłła) i trwały z różnym nasileniem przez całe następne stulecie. Skierowane były zarówno przeciw protestantom jak i prawosławnym a także starozakonnym, uczestniczyli zaś w nich obok plebsu studenci a także – po drugiej stronie – szlachta ewangelicka. Ważną rolę w kształtowaniu klimatu wrogości odgrywały kazania (prym wiódł na tym polu ksiądz Wojciech Cieciszewski, ten sam, którego jako uduchowionego spowiednika królewskiego ukazał w finalnej scenie *z Ogniem i mieczem* Henryk Sienkiewicz, nawiasem mówiąc wywodzący się po kądzieli z tego samego rodu). Autor poświęca sporo miejsca przygotowaniom do tumultów a także obronie uczestniczących w nich studentów przez władze uczelni, jak również roli senatorów świeckich „w hamowaniu wybuchów zbiorowej nienawiści do niekatolików”.

Należy zgodzić się z toruńskim historykiem, że rok 1682 był datą przełomową w walce katolicyzmu z protestantyzmem ze względu na wyjątkowo brutalny przebieg tumultu z owego roku i oznacza całkowite załamanie się resztek sławnej litewskiej tolerancji. W stosunku do wyznawców prawosławia – warto zauważyć – inicjatywa rozruchów znajdowała się w rękach wileńskich unitów. Okazję do ataków na starozakonnych stwarzały tumulty antyprotestanckie, przy czym u podłoża znajdowały się przesłanki rywalizacji ekonomicznej.

Wilno okazało się silnym ośrodkiem protestantyzmu jeszcze wówczas, kiedy został on wyrugowany z innych miast w Rzeczypospolitej, zwłaszcza Korony. Przesłanki ekonomiczne sprawiały, że silną pozycję w XVII wieku zachowywali w cechach luteranie, u których mistrzów chętnie zdobywała kwalifikacje zawodowe młodzież katolicka.

Dzieło Tomasza Kempy ze względu na swój analityczno-syntetyczny charakter zajmie trwale miejsce w badaniach nad stosunkami międzywyznaniowymi w Wielkim Księstwie Litewskim. Należy z uznaniem dla oficyny *Almae Matris Toruniensis* podkreślić, że nie poskąpiła ona na nie miejsca w swym planie wydawniczym dla tak obszernego tekstu a także na 30 starannie dobranych ilustracji i ponad 50-stronicowy aneks źródłowy. Lekturę ułatwia starannie sporządzony indeks nazwisk.
